

MARKÓ PÉTER
Átváltozás a Covid után

„A metaforák asszociációk útján, a »barkácsolás logikájával« keletkeznek, az aprólékosan megfigyelt környező valóság mindenkori kéznél levő elemei kerülnek felhasználásra” – írta Józsa Péter a Claude Lévi-Strauss és a „homológ metaforikus” kód című tanulmányában. Egy Franz Kafka-metaforával szeretnék én is barkácsolni a következőkben.¹

2020. március 15. örökre bevésődik az emlékezetembe. Kora tavaszi, napsütéses időben az istentiszteletről érkeztem a sárvári Petőfi-szobor elé az evangélikus testvérekkel koszorúzni. Az esemény attól volt különleges, hogy másnap kezdődött a Covid miatti lezárás az országban. A megemlékezés után hazaérve előntött a bizonytalanság, mint mindannyiunkat ebben az országban és szerte a világon. Mibe kerültünk? Hogyan fogunk kijutni – ha kijutunk egyáltalán – ebből a helyzetből, amire leginkább a „kafkai” jelző illik? Csodálkozhatunk-e, hogy sok gondolkodónak ezekben a napokban az *Átváltozás* című elbeszélése jutott az eszébe?

„Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában. Páncélszerűen kemény hátán feküdt, és ha kissé fölemelte fejét, meglátta domború, barna, ív alakú, kemény szelvényekkel ízelt hasát, amelyen alig maradt már meg véleg lecsúszni készülő paplana. Számtalan, testének egyéb méreteihez képest siralmasan vékony lába tehetetlenül kapálódzott szeme előtt.”²

A 20. század egyetlen egy szerzője sem hagyott olyan jellegzetes mentális lábnyomot a nyugati világ kollektív tudatában, mint Franz Kafka – írja Peter Sloterdijk német filozófus. Úgy tűnhetne, hogy óriás volt ő, akinek pusztá elmúlása kitörölhetetlen árnyékot vetett a modern tájra. Kafka könyvei óta a hiábavaló kifejezés egy megváltozott jelentést vett fel. Az egyén meddő törekvését jelenti a felsőbb instancia homályos szférája felé, aki azt színleli, hogy rólad nagyon sokat tud anélkül, hogy te valami konkrétat arról tapasztalhatnál. Kafka hozzájárulása a Modern jelentéséhez nem csak a szigorú tér poétikájában mutatkozik meg, sokkal jelentősebbnek tűnik a korlátozott mozgás poétikájában. Belőle emelkedik ki a „kirepülés nélküli emberi lény”.³

Bruno Latour – azóta már elhunyt francia szociológus – így ír az ebben az időben megélt tapasztalatairól: „Amikor felébredtem, olyan gyötrődő kínt éreztem, amilyent Franz Kafka hőse érzett az *Átváltozás* című novellában, aki, mialatt aludt, egy fekete bogárrá, rákká vagy csótánnyá változott. (...) Ehhez hasonló metamorfózison estem át én is 2020 januárjában. Még emlékszem arra, hogy azt megelőzően hogyan tudtam a testemet mozgatni. Most úgy érzem, mint aki nek erőfeszítést kellene tennie, nehogy a háttával egy hosszú szén-dioxid-nyomot húzzon, ami nem teszi lehetővé, hogy vásároljak egy repülőjegyet, és elszálljak, és akadályoz minden mozdulatomban, hogy alig merem megérinteni a billentyűzetet attól való félelmemben, hogy felolvasztom a jeget valahol a távolban. Januártól minden rosszabb lett. Most egy aeroszolfelhőt vetitek

1 Józsa Péter: Claude Lévi-Strauss és a „homológ metaforikus” kód. In: Uő: Kód – kultúra – kommunikáció. Tanulmányok. Szerk. Ardó Mária. Bp., 1977. 99. p.

2 Kafka, Franz: Átváltozás. In: Uő: Elbeszélések, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1973. 87. p.

3 Sloterdijk, Peter: Wer noch kein Grau gedacht hat. Suhrkamp Verlag AG., Berlin, 2022. 59–60. p.

magam elé, amelyiknek finom cseppjei apró vírusokat terjeszthetnek a tüdőben, amelyek képesek megölni a szomszédjaimat, akik megfulladnának az ágyukban, elkerülve a kórházi szolgáltatásokat. (...) Ki akarja úgy befejezni, mint Gregor Samsa, elpazarolni az életét egy szekrényben, szülei nagy megkönnyebbülésére? És most tényleg zajlik egy átváltozás, és úgy tűnik, hogy ebből a rémálomból nincs lehetőségünk felébredni. Amit egyszer lezártak, az mindig zárva marad. (...) A szörnyű rovarnak meg kell tanulnia mozognia körbe asszimmetrikusan, dudakodni a szomszédjaival, a szüleivel (...), mindannyian gátolva az antennáiktól, a gőzfelhőiktől, vírusaiktól és kipufogógázoktól, mindannyian csörögve-zörögve a protéziseiktől, az acéllamellák egymáshoz csapódó iszonyatos zajával. (...) Kafka fején találta a szegyet. Egy rovarra változni kíváló kiindulópont számomra, hogy tájékozódjak, és leltárt készítek.⁴

A vírus okozta lezárás lassan hozzászoktathat bennünket ahhoz az általános bezárkózáshoz, amit a környezeti katasztrófa okoz. Nagyon jól tudjuk, hogy ez nem egy válság, hanem egy átváltozás. Többé már nem ugyanaz a tested van, és többé már nem ugyanabban a világban forogsz, mint a szüleid. Ebben a pillanatban, ami velünk történik, ugyanaz, mint ami történt Gregorral, és rettegünk ettől az utolsó bezárástól. Az átváltozás során napjainkban Gregor az, aki csaknem normálisnak tűnik, és a szülei azok, akiknek a helyzete hihetetlenül mesterkéltnek látszik. Azt gondolják, hogy szabadok, és Gregor az átváltozott testének fogja, de pont fordítva történik.⁵

A pánik sokakban egy képzelt visszafordulást okoz a szülőföldhöz, ami lehetővé

tenné számukra visszatérni a normális élethez, és elfordulni attól a globális világtól, amerre mostanáig hajóztak. Ez okozza a nacionalizmus csábítását.

„Kísértet járja be Európát – írja Meinhard Miegel német társadalomtudós –, de ezúttal nem a kommunizmus kísértete, ahogy Marx Károly 170 évvel ezelőtt írta, hanem a szuverenitás kísértete, amelyik – úgy tűnik – egyre jobban magával ragad minket. (...) Mi a közös hiedelme a briteknek, az olaszoknak, a magyaroknak, a lengyeleknek és nem utolsósorban a németeknek? A szuverenitásunkat akarjuk! Ezzel a vággyal önmagában semmi baj nincsen. Mi lehet kifogásolható a függetlenségben, a fölényben, a biztonságban? De ebből a vágyból hiányzik a lényeg, és ez teszi olyan kísértetiessé. Mert ki vagy mi tud a 21. század körülményei között független és biztonságos lenni? Ez a kérdés lényegileg ugyanúgy vetődik fel az olyan nagyhatalmak, mint az USA és Kína, és a walesi kisparaszt számára is, aki hangos szavazatát a brexitre a saját szuverenitásának visszaépüléséért adta.”⁶

A nemzeti perspektíva reneszánsza Ulrich Beck szerint a jelenkori „Zeitgeist” strukturális skizofréniajának felel meg. Uralja még a gondolatainkat, miközben nekünk a társadalmi cselekvéseinkben, hogy a céljainkat elérjük, hosszú ideje már a kozmopolita térben kell mozognunk. Azt, hogy a világ egyetlen nemzetállama sem képes egyedül a globális klímakockázatot kezelni, ma már minden gyermek tudja. Ebből következik az a felismerés, hogy a nemzeti szuverenitás elve, a függetlenség és az autonómia az emberiség túlélésének akadályát jelentik. A „függetlenségi nyilatko-

4 Latour, Bruno: After Lockdown – A Metamorphosis. Polity Press, 2021. (továbbiakban: Latour, 2021.) 2–3. p.

5 Latour, 2021. 38., 80. p.

6 Miegel, Meinhard: Das System ist am Ende. Das Leben geht weiter. Verantwortung in Krisenzeiten, oekom verlag, München, 2020. (továbbiakban: Meinhard, 2020.) 78. p.

zatot” – Ulrich Beck szerint – „kölcsonös függőségi nyilatkozattá” kell változtatnunk. Amelyik ország a kooperációt elutasítja, le fog hanyatlani. A „metodológiai nacionalizmus” álláspontjáról – amely szerint a világ a nemzetállam körül forog – át kell térni egy „metodológiai kozmopolitizmusra”, amiben a nemzetek a „világkockázati-társadalom” körül forognak. Ezt jelenti a kopernikuszi fordulat 2.o. Ebből a nézőpontból egy olyan kockázatközösség lesz láthatóvá, amit a nemzeti nézőpont lehetetlenné tesz: a döntéshozó és a döntéseinek következményeit viselők térben és időben a távoli mások.⁷

Aki jólnevelten otthon ül, az is kozmopolita lesz. Az is, aki a szülőfaluját sohasem hagyta el, és soha nem szállt fel egy repülővel, magától értetődően és elkerülhetetlenül szoros kapcsolatban van a világgal. Ilyen-olyan módon érintett a globális kockázatokban. (...) A világ minden szegletében kényszerítve vagyunk a kozmopolita cselekvésre. Teljesen mindegy, hogy miben hisz az ember, és milyen valójában – nacionalista, vallási fundamentalista, feminista, a patriarchátus képviselője, Európa-ellenes, antikozmopolita, vagy mindez egy személyben –, aki csak a nemzetért vagy a régióért cselekszik, el fogja veszteni a kapcsolatot. Mindegy, hogy az ember gondolatban melyik múltban keres menedéket, akkor lesz sikeres, ha sikerül neki hidat építeni a másik ember világához.⁸

A világ átváltozása magától megy végbe, nem követ semmilyen programot. Nem normatív, hanem kizárólag leíró fogalom. Az átváltozás nem forradalom, nem reformáció, nem szándékolt, nem célorientált, nem része, és nem következménye pártok vagy nemzetek közötti ideológiai vitának.

7 Beck, Ulrich: Die Metamorphose der Welt, Suhrkamp, Berlin 2017. (továbbiakban: Beck, 2017.) 60–61. p.

8 Beck, 2017. 20–21. p.

Az átváltozás (metamorfózis) elmélete – amelynek megalkotására Ulrich Beck utolsó könyvében kísérletet tett – a világkockázati-társadalomból indul ki. „A világ átváltozása – írja – több és valami más, mint a zártból a nyitott felé való fejlődés, egy korszakváltása a világképeknek. Ezt a világnézeti változást azonban nem a háborúk, az erőszak vagy a birodalmi agresszió idézik elő, hanem a sikeresen végrehajtott modernizációs lépések mellékkövetkezményei, olyanok, mint például a digitalizáció vagy az emberek által előidézett klímakatasztrófa megjósolása. A nemzetileg intézményesített világkép, aminek alapján a jelenkor embere a világot értelmezi, elhalványul. (...) Európa többé már nem a nemzetállamok múltja körül forog. (...) A nemzet és a nemzetállam nem egyszerűen szűnik meg, hanem átmegy egy metamorfózison. Ezért a helyét a digitális világkockázati-társadalomban újra meg kell határozni, amiben a határok folyékonyak, és mozgásban lesznek. Újra fel kell találni magunkat, és az emberiséget ehhez az új állócsillagvilághoz egy új röppályára helyezni.”⁹

Felvetődik a kérdés: lehetséges a demokrácia a klímaváltozás korában? Az új földtörténeti korszakban – amelyet először Paul J. Crutzen holland atmoszféra-kémikus nevezett antropocénnek 2000-ben – az ember az ökológia döntő tényezőjévé vált. Az emelkedő tengerszint az egyenlőtlenségek új területét hozza létre, egy olyan világtérképet, amelyikben a határvonal többé már nem a nemzetek és a társadalmi osztályok, hanem magassági szintek között húzódik. Ebből egy teljesen új világkép és túlélési esély következik. A társadalmi osztályok a klímaváltozás korában antropocén-osztályokká válnak. Másképp mondva: a társadalmi egyenlőtlenség problémája és kezelése belép

9 Uo. 18–20. p.

egy új földtörténeti korszakba. A klímaváltozás folyamatát, mint az alapvető társadalmi egyenlőtlenségek újraelosztásának és megszüntetésének eszközét kell figyelembe venni.

Kozmopolita nézőpontból – tekintsünk el most a kifejezés napjainkat eluraló pejoratív tartalmától – a nacionalizmus különösen káros méreg nem csak azért, mert globális háborúkat és egyenlőtlenségeket igazol. Tűzveszélyes már a kognitív hozzáállásában is, mert egy végleges meghatározását adja a társadalmi és politikai referenciakeretnek és a gondolkodás meg a tudás alapkategóriáinak. A 21. században a nemzetek védői világidegen idealisták, olyanok, akik a valóságot a nemzetállamok szemüvegén keresztül szemlélik, és képtelenek felismerni a világ átváltozását.

A generációk közötti harc világszínpadán a szerepek tisztán vannak elosztva – írja Ulrich Beck –: az idősek képviselői a neandervölgyiek, a fiatal, globális generációk a homo kozmopolitikusz nemzetiségéhez tartoznak. Az az átváltozás, amit az idősek egzisztenciális fenyegetésként élnek meg, nekik második természetükké vált. Jóllehet az idősek is egyszer mint emberek jöttek a világra, de közben nyugtalan álmokból ébrednek, mint valamikor Gregor Samsa, másként mondva: digitális alfabetaként. A mai fiatalok mint digitális anyanyelvűek jönnek a világra. A mágikus szó: „digitális”, valamikor csak ígéret volt, nekik a kezdetektől a génjükben van. (...) Azok, akiknek az átváltozás a második természetükké vált, kifejlesztettek egy olyan kompetenciát, ami képessé teszi őket, hogy az itt és az ott közötti életet irányítani tudják, és a kitérőket, a tárgyalásokat és az ellentmondásokat természetesnek fogadják el. A neandervölgyiek azonban felláznak ez ellen, és a tekintélyüket (autoritásukat) igyekeznek a homo kozmopolitikusszal

szemben megvédeni. Így tekintve a nemzeti és a kozmopolita szemlélet átváltozik generációs konfliktussá, ami családon belüli és családon kívüli szembenállásban jelenik meg.¹⁰

Egy globális újraelosztás fog a jövőben drámai módon felerősödni. Az egyik oldal törvényekkel és határkerítésekkel próbálja a bősége maradványait megvédeni, a másik oldal minden erejével azon lesz, hogy megrohazza ezeket a határokat egy jobb élet reményében. Az eredmény egy konfliktusos interakció, amelyben a globális kockázatgeneráció egyik frakciója, a fejlett országok fiataljai állnak szemben a szegény országok fiatal generációjának másik globális frakciójával.

A 21. században nincs többé egy zárt tere a keresztény nyugatnak, mint ahogy arról romantikus történészek és politikusok álmodnak. A növekvő transznacionális kötődéseket és köteleződések tekintetbe véve Európa nyitott hálózatokká válik, cseppfolyós határokkal, ahol a külső egyben belső is.¹¹

Drámai helyzet, hogy az emberiség, élén a korán iparosodott társadalmak népével, évről évre több erőforrást használ fel, mint amit a Föld eltartóképessége lehetővé tesz. Az anyagi jólét és a boldogságnövekedés egyaránt elérte a határait. Az emberiségnek el kell búcsúznia régóta dédelgetett álmától, az anyagi jóléten keresztül elérhető boldogságtól. A Föld ezerféleképpen jelez, hogy kimerült. 2050-re előreláthatóan az emberiség az új évet már kimerült Földdel kezdi, ami azt jelenti, hogy aminek rendelkezésre kellene állnia, már az előző évben felhasználásra került. Másképpen fogalmazva: ahhoz, hogy az emberiség az eddig megszo-

¹⁰ Uo. 244. p.

¹¹ Beck, Ulrich: *Der kosmopolitische Blick oder: Krieg ist Frieden*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 2004. (továbbiakban: Beck, 2004.) 140. p.

kott módon éljen és gazdálkodjon, két Földre lenne szüksége.

Felvetődik a kérdés – írja Meinhard Miegel –, a demokrácia meg tudja-e hozni a szükséges döntéseket, és megoldani az emberiség előtt álló olyan problémákat, mint a klímaváltozás, a migrációs hullámok vagy az emberi jogi sértések? Tud-e igazságosságot teremteni a társadalmon belül vagy globálisan? Meg tudja-e teremteni, és tartósan biztosítani az anyagi jólétet? Az őszinte válasz, hogy ezek közül semmit sem. Nem lehet eléggé gyakran ismételni: a demokrácia a nép uralmát jelenti. Aki szembe fordul ezzel az uralommal, elkerülhetetlenül saját magával fordul szembe. (...) A demokrácia és a kiváltságok kizárják egymást.¹²

A nagyobb pártok, az egykori néppártok zsugorodnak, a kispártok pedig felerősödnek. Ez mindenhol érvényes a nyugati demokráciákban. Alkalmoszerűen lassítható ez a folyamat, de fel nem tartóztatható. Milyennek kell egy pártrendszernek lennie, amelyikben minden polgár saját vallásalapítónak, törvényhozónak, bírónak és sok minden másnak képzelet magát? Egy ilyen nagymértékben heterogén, csoport- és egyéni érdekek által vezérelt, felkorbácsolt népességben kinek fontos még a liberális, a szocialista és hasonló irányultság? A polgár mindez egyszerre: esetenként rendkívül konzervatív, aztán utána ultraliberális, egyik nap a szociális igazságosság ügyvédje, a másikon a kiváltságok védelmezője.

„A fiatal demokráciák – írja Miegel – a legszükségesebből szenvednek hiányt: a demokráciákból. Platon közel 2500 évvel ezelőtt hangsúlyozta, hogy a demokrácia olyan embereket kíván, akik önmagukat tudják korlátozni. Platon számára a legtöbb ember a határtalan szabadságra törekszik. Eközben törekszik határtalan vagyonnöve-

kedésre, önmegvalósításra, elismerésre. A demokrácia gyengesége, hogy nem tud semmi hatásosat ez ellen a határtalan törekvés ellen szembeállítani. Mindenki mindent tőle vár el. (...) A demokráciára jobban érvényes, mint más társadalmi formára, hogy minden tagjának tudatos és szándékos önkorlátozása nélkül nem képes a túlélésre. (...) Emiatt kell minden egyesnek feltennie, és önmagának megválaszolnia a kérdést: vajon az ő életstílusa társadalmilag hasznos és fenntartható? Minden egyesnek törekednie kell arra, hogy magát az egészhez hozza harmóniába, és ezért kompromisszumokat kell keresnie az élet összes területén. A demokrácia demokratikus emberek hozzáállásán áll vagy bukik. Emiatt labilisabb minden más társadalmi rendnél. De megvan az esélye, hogy minden másnál stabilabb legyen.”¹³

Egyedül a gazdaság növekedésének alapján egy ország állapotáról és fejlődéséről megbízható állításokat még megközelítőleg sem tehetünk. Olyan növekedési stratégiára van szükségünk, amelyik a környezettel és az emberrel összhangban valósul meg. „Ahelyett, hogy az anyagi javak növekedésén keresztül elérhető jólét álmát hajszolnánk – fejt ki a világhírű német társadalomtudós –, egy másik álmom válhat valósággá: boldogság az immateriális javak növekedésén keresztül, olyan erők kibontakozása által, amelyek ma még sok ember számára parlagon hevernek. Egy rendszernek vége van. Fényesen ragyogott, és történetileg jelentős szerepet játszott. De mára már kiégett. Valami új jelent meg, és ez az új jobb lehet, mint a most elmúló. Ezt az újat kialakítani egy olyan esély, amelyik nem minden generációnak kínálkozik. A ma élő generációknak ezt az esélyt a kultúrájuk megújítására kellene kiaknázni.”¹⁴

12 Meinhard, 2020. 111–113. p.

13 Uo. 132–133. p.

14 Uo. 152. p.

Az előzőekben kifejtett gondolatokkal azt szerettem volna érzékelhetővé tenni, hogy Franz Kafka elbeszélésének főszereplője milyen mértékben alkalmas még ma is a világ körülöttünk zajló átváltozásának magyarázó szemléltetésére. Jóllehet, Józsa Péter a magyar művészetszociológia és szemiotika tudományos megalapozásához járult hozzá elévülhetetlenül, de a társadalmi jelenségek magyarázatára a költészet, a metaforák alkalmaságát is elvitathatlannak tartotta a racionális gondolkodás mellett.

A Covid miatti lezárást követően számos kutatás indult abból a célból, hogy feltérképezze, milyen hatások értek minket, és mit tanultunk belőlük. Kiemelendő közülük az Eötvös Loránd Tudományegyetem

Savaria Egyetemi Központ által megjelentetett *Globális kihívás – lokális válaszok* című kötet, amely azzal a céllal szerveződött 2020 nyarán – a járvány első hulláma után –, hogy megvizsgálja és bemutassa a járvány társadalmi és gazdasági hatásait. A kötetben 42 szerző elemzi a járvány társadalomra, gazdaságra és egyénre gyakorolt szerepét.¹⁵

A koronavírus-járvány az egész világ számára átélhetővé tette azt a körülöttünk zajló átváltozást, amiről nem akarunk tudomást venni, és eddigi, önsorsrontó életünket kívánjuk tovább folytatni. Azt az életet, amelyet James Lovelock, a Gaia-elmélet megalkotója úgy jellemez, hogy durva utat jelöl ki a jövő felé.

15 Globális kihívás – lokális válaszok – A koronavírus (Covid19) gazdasági és társadalmi összefüggései és hatásai. Szerk. Kovács László. Savaria University Press, Szombathely, 2020.